

műhely

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚTÓL AZ ŐSZIRÓZSÁS FORRADALOMIG

„HÁBORÚ LESZ”

„Európa 1914 nyarán a nemzetközi csereforgalomtól és együttműködéstől olyan nagymértékben függő, békés produktivitást élvezett, hogy az általános háború lehetetlenségébe vetett hit a legelfogadottabb életbölcsesek egyikének tűnt. 1910-ben bestseller lett az uralkodó gazdasági egymásrautaltság egyik elemzése, a *The Great Illusion*. Szerzője, Norman Angell azt mutatta be, szinte minden tájékozott szakértő meglepedésére, hogy a nemzetközi hitelezés zavara, amelyet a háború elkerülhetetlenül okozna, vagy elrettent annak kirobbanásától, vagy nagyon gyorsan elhozza a végét” – fogalmazta meg John Keegan híres, első világháborút taglaló vaskos kötetében.¹ Ám a „boldog békeidők” sajátos idillje ellenére, egy hónappal az 1914. június 28-i sarajevói merényletet követően az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának (július 28-án), és augusztus 23-án meg is indította első (egyébként sikertelen) hadműveletét a szerbek ellen. A hónap folyamán hadüzenetek sora követte egymást, őszre pedig világháborús helyzet alakult ki. A nagyhatalmak gyors hadi sikerekben bíztak, ám az első világháború végül négy esztendő telt el az emberiség történelméből, mivel „a szembenálló felek nem tették egyértelművé háborús céljaikat, és ezzel hozzájárultak a harcok elhúzódásához, a hatalmas emberi és anyagi veszteségekhez. Az akkorra kialakult modern harcmódor inkább kedvezett a védekezésnek, mint a támadásnak; a fedezékek mögött elhelyezett gépfegyverek, a harci gáz, a lövészárkok és a szögesdrót áthatolhatatlan akadályokat képeztek, és végeláthatatlan állóháborúba kényszerítették a küzdő feleket.”² 1918-ra közel tízmillió katona esett el a harcokban, a rokkantak száma pedig nagyjából háromszor ekkora volt. „Ha csak a nyugati frontot nézzük, ott napi átlagban 900 francia és 1300 német katona esett el azért, hogy legfeljebb néhány méterrel módosítsa a két hadsereg között húzódó frontvonalat.”³ Ami a történelmi Magyarország veszteségeit illeti, elmondhatjuk, hogy „közel 700 ezer hősi halott, ugyanennyi sebesült és még egyszer ugyanennyi hadifogoly” jelenti a mérleget.⁴ A háborús statisztika azonban sosem lehet egészen pontos, hiszen például – mint ahogy Gyurgyák János is érzékelteti – „a többször megsebesülteket, majd később elhunytakat a nyilvántartások nem mindig képesek elkülöníteni.”⁵

22

Kosztolányi Dezsőné férjéről szóló életrajzában meglehetősen „regényes” stílusban mutatja be azt a napot, amikor a trónörökösöt megölték: „Június 28-án Dide szüleihez készül látogatóba néhány napra. A körútnál elválnak egymástól. Nincs

értelme az állomásig kísérem őt, a Keleti pályaudvarhoz hajtat, én gyalog sétálok vissza. Még száz lépést sem teszek, amikor nyugtalan, zavaros hangokat hallok az utcán. Suhancok szaladnak, tömegek összeverődnek. Óriási betűs falragaszok hirdetik: megölték Ferenc Ferdinándot, a trónörökösöt. Kocsin rohanok ki az állomásra. Ott még semmit se tudnak. A vonat éppen indulóban van. Dide nem utazik el. Idehaza marad. [...] Pontosan tudja, mi fog következni. Nyárára ismét Párizsba indulunk, de szerencsére már nem merünk egészen odáig menni. Velencében maradunk. Az uram itt egyre az olasz napilapokat bújja, állandó feszültségben él. [...] A magyarságnak vége. A mi életünknek már vége. A költészetnek vége. Az európai műveltségnek vége.”⁶ Az, hogy mennyire legenda-ízű a feleség leírása, kiderül, ha sorra vesszük Kosztolányi háborús publicisztikájának illusztrisabb szövegeit – különös tekintettel az első hónapokra –, valamint megvizsgáljuk az ekkori összeurópai szellemi élet alakulását is. A kezdeti időszakban ugyanis nem feltétlenül a kétségbeesés lett úrrá az értelmiség képviselőin. Filológiai pontossággal ugyancsak nem „vádolható” Kosztolányi Dezsőné leírása. 1914. június 21-én Kosztolányi Tevan Adolfnak írt levelében – mikor (elutazása előtt) kéziratáért járó honoráriumát igyekszik „behajtani” – Fierenzét jelöli meg úti célul, tehát szó sincs sem Párizsról, sem Velencéről.⁷ Egy héttel később pedig megerősíti korábbi állítását: „Igen tisztelt uram, kedves figyelmét hálásan köszönöm. Most szálllok vonatra. Andornak *Firenzéből* hosszabban írok.”⁸ [kiem. A. Zs.]

Mivel Kosztolányi Dezső nem harcolt a fronton, így életrajzában ebben a szakaszában elsősorban a háttérrel kapcsolatos eseményekre szükséges fókuszálnunk. Aktív szereplője volt azonban a világháborús sajtóéletnek, így elsősorban ekkortájt írt cikkeinek politikumát fontos tisztáznunk. Ezenkívül szükséges szót ejtenünk a háborús propaganda – és a vele együtt járó cenzúra – kérdésköréről, valamint a militarista kontra pacifista eszmék megjelenéséről/terjedéséről. Utóbbit célszerű az európai közgondolkodás kontextusában is elhelyeznünk: míg a hazai értelmiség egy része már a kezdetekkor háborúellenes meggyőződéséről tett tanúbizonyságot, addig Kosztolányi – illeszkedve az akkori európai fősodorhoz – militarista hozzáállással indult, melyen főként a háborús katasztrófák (embertelenségek, ártatlan áldozatok sokasága stb.) egyre szaporodó híreinek hatására változtatott. Fontos leszögeznünk, hogy Kosztolányi nemzedéke nem tudta, milyen pusztításokkal járhat egy háború, így nem lehet őket elítélni azért, amiért kezdetben inkább „filozofikus” próbálták megközelíteni/kezelnéni a kérdést. A „kijózanodáshoz” sajnos kellett a borzalmak megtapasztalása. Ahogyan Gerő András is rámutat: „bizonyosan állíthatjuk, hogy a Magyarország területén élők legalább két nemzedék óta nem szembeültek a háborúval, amivel egy háború járhat. Megalapozottan állítható: a társadalomnak csak elvont fogalmai voltak a háborúról, s gondolhatták úgy: a háború legfeljebb a békeviszonyok vitézséggel dúszított folytatása.”⁹ Maga Kosztolányi ugyancsak reflektált a kérdéskörre, már egy évvel az eseményeket követően: „Nem akadt olyan hír, melynek hitelt ne adtak volna. [...] Mindnyájan kisgyermekek voltunk. Európa a béke selyemágyából riadt föl, boldog, elkényeztetett gyermek [...] a jó bizonyítványa ellenére rendkívül tapasztalatlan volt.”¹⁰ Mindezen túl a háborús sajtó cenzúrájának működéséről pedig azért fontos e helyütt szót ejtenünk, mert Kosztolányi ekkor sajátítja el új módszerét, miszerint politikai (köztük kultur- és irodalompolitikai) kérdésekről allegorikus nyelven kezd beszélni.

Hogyan fogadta Kosztolányi Dezső az első világháború kitörésének hírére? Milyen hatással volt mind az ő, mind pályatársai életére a háborús (élet)helyzet? 1914 szeptemberében – *A pillanat* című jegyzetében – a következőket fogalmazta meg: „Most már nemcsak értem, hanem érzem is, hogy mi a háború, és hogy életem két részre oszlik: az egyik fele az, amikor béke volt, a másik fele az, amikor háború tört ki. A határ pedig ez a pillanat.”¹¹ És valóban, ezt követően az ő életútja is „lejtmenetbe” kezd: sorra szenved végig a háborúnak köszönhető fenyegetettséget és életminőség-romlást; a spanyolnátha járvány rémületét; az őszirózsás forradalom és a Monarchia felbomlásának felgyorsult eseményeit; a Tanácsköztársaságot és a vörös terrort; Budapest román megszállását; unokatestvére, Csáth Géza tragédiáját; a trianoni békeszerződésnek köszönhetően szülővárosa, Szabadka határon túlra kerülését; és a fehér terror időszakában tanúsított szerepvállalásának következményeit. Réz Pál találóan állapítja meg, hogy „a hadüzenettel visszavonhatatlanul vége szakadt egy korszaknak, akárhogyan ítélte is azt meg világnézete, hajlama, ízlése, helyzete szerint valaki, azt minden fogékony és érzékeny gondolkodó tudta. De nem egyformán válaszoltak az eseményekre, s magára a tényre sem egyszerre döbbsentek rá.”¹² Kosztolányi azok közé tartozott, akik eleinte dicsőítették a háborút, később aztán – többekkel együtt – neki is keservesen csalódnia kellett. Ugyanakkor nem árt megfellebbeznünk róla, hogy míg hírlapi cikkeinek egy részében megjelenik a militáns (és nem egy esetben nacionalista) szellem, addig magánéletében – gondoljunk csak a katonai szolgálat alól való fölmentetésére, illetve egyáltalán a laktanyai szellemiségtől való irtózására – abszolút békepártinak mondható. Molnár Eszter Edina nyomán magam is fölvetem a kérdést: „lehet-e az értelmiség háborús lelkesedéséről beszélni akkor, ha képviselői csak nyilvánosan lelkesedtek, de a magánéletükben nem?”¹³

Kosztolányi 1914 és 1918 közötti publicisztikájának – a háború kontra pacifizmus kérdésének szempontjából történő – megvizsgálása előtt érdemes a problémakört szélesebb kontextusból is megvilágítanunk. Ehhez egyik szempontom a korszak európai szellemi (kulturális/művészeti) elitje viselkedésének – inkább érintőlegesen – bemutatása, másik kiindulópontom pedig a háborús cenzúra működési gyakorlatának részbeni föltárása. Elsőként tehát a következő kérdéseket teszem föl: hogyan reagált a huszadik század eleji összeurópai értelmiség az első világháborúra? Hogyan fogadták annak kitörését, és változott-e időközben a véleményük? Hol helyezkedik el Kosztolányi ezen a skálán? Vajon egyedül volt-e meglátásaival, vagy inkább egy áramlatba illeszkedett?

Többek között Alain de Benoist is rámutat, hogy az első hadüzenetek hírére egyfajta háborús láz söpört végig a kontinensen: „Az 1871-től relatív békében élő Európában az 1914 augusztusában kitört konfliktust örömmámor s lelkesedésdemonstrációk fogadták. Megszámlálhatatlanul sokan voltak azok, akik a rövidnek jósolt háborútól egy új korszak eljövételét, egy új, megifjodott ember születését várták. A nagy szociológus, Max Weber ki is jelentette: bárhogyan végződjön is, »ez a háború nagyszerű és csodálatos« lesz. Ausztriában Robert Musil így kiáltott fel: »Mennyire szép és testvéri a háború!«, s bevallása szerint még Stefan Zweiget is magával ragadta a lelkesedés.”¹⁴ Olyan írók dicsőítették a háborút, mint Anatole France, Richard Dehmel, Kipling – aki később fiát veszítette el a világhégesben –

vagy D'Annunzio, aki katonaként is hírnevet szerzett magának. Thomas Mann *Gondolatok háborúban* címmel esszét írt, Rilke *Öt ének* című ciklusában a hadisten feltámadását ünnepelte – mely szövegétől ugyan 1914 november végére végleg elhatárolja majd magát –, Hofmannsthal pedig a *Neue Freie Presse* hasábjain háborús verset közölt. Kosztolányi Dezső mindegyikőjük munkásságát olvasta és ismerte, nem egy ízben fordított is tőlük, tudhatott tehát arról, miként fogadták a világgéést. Tudjuk továbbá, hogy Kosztolányitól nem állt távol a nietzschei filozófia sem, melynek nyomait ugyancsak fölfedezhetjük a háborús lelkesedésekben. Margaret MacMillan – a korszak eszmeáramlatainak tárgyalásakor – arra is utal, hogy Ferenc Ferdinánd gyilkosának, Gavrilo Principnek nacionalista világgképét nietzschei nézetek befolyásolták.¹⁵ Nietzsche kívül azonban más gondolkodók is hatottak a korban, és erősíthették a militarista attitűd kialakulását. Elég utalnunk Spengler bölcseletére (*A Nyugat alkonya*, 1918, 1922), vagy a szociáldarwinizmus megjelenésére, mely a természetes szelekció elvét a társadalmakra alkalmazta. Az Osztrák–Magyar Monarchia egyébként különösen élen járt a harcias lelkesedésben. A katonák (tisztek) között – ahogy a társadalom többi részében – is élt az elképzelés, miszerint a háború „a lakosság megtisztulásához” fog vezetni, illetve az „acélzaporban” új generáció fog születni.¹⁶ A militáns szellemhez – filozófiához – nacionalizmusok is társultak, amivel együtt járt (főleg Magyarországon) a territorialitás fogalmának megjelenése,¹⁷ azaz: a területszerzésre berendezkedett politika ezáltal is legitimizálódott. Bécsben szintén hazafias lelkesedéssel fogadták a hadüzenet hírért, és a tüntető tömegek a „gyűlölt szerb faj” azonnali megbüntetését követelték. Nem tudunk pontos dátumot megadni, de annyi bizonyos: 1914–1915 környékén Kosztolányi többször is járt Bécsben, így érzékelhette a közhangulatot. Az azonban kétséges, hogy még az örömmámmorral szembesült-e, vagy már a kiábrándulással. Föltehetően inkább az utóbbival, mert egyik Bécsből keltezett levelében – mely bizonyíték ottjártára – kisfiáról is beszél, aki 1915 áprilisában született.¹⁸

Nemcsak az európai értelmiség hitt a világháború megváltó jellegében, hanem a magyar írók/művészek közül is jónéhányan. Nem feladatom e helyütt felsorolni minden érintett alkotót, inkább példákat említek állításom igazolására. Elsőként mindjárt Kosztolányi unokatestvére, Csáth Géza esetét vázolnám. Ő ugyan nem egy kérdésben (főként morfinizmusa miatt) meglehetősen szélsőséges nézeteket vallott, de nem mehetünk el említés nélkül amellett, hogy naplójában időnként milyen erős militáns hangot ütött meg. „Ezekben a szövegekben kiáll a Monarchia háborús részvétele és a háború szükségessége mellett, Szerbiával szemben »jogos bosszú«-ról beszél, míg az oroszok elleni erkölcsi-büntető háborút nem »személyes ügyként«, hanem a Monarchia missziójaként értelmezi. A Monarchia győzelmében eleinte egy percig sem kételkedett, a magasabb erkölcsiségből sikernek kellett következnie, ez a világ rendje.”¹⁹ Az igazán rendhagyó felfogásában az, hogy – a többiekkel ellentétben – ő még a frontról hazatérve is fönntartja álláspontját. Politikailag, pszichológiailag és orvosilag egyaránt foglalkoztatja a világháború jelensége és tapasztalata, meg akarta érteni annak lélektanát, „elméletileg” is hozzájárulva a Monarchia sikereihez. Levelei olvastán pedig arra is gyanakodhatunk, hogy a háborús propaganda ugyancsak befolyásolhatta „harci kedvét”, mivel azokban ismétlődnek a korabeli jelszavak, az ellenségkép erősítésére használt terminusok. Fele-

ségének, Jónás Olgának a következőket írta 1914 augusztusában: „Nagyszerűen érzem magam, és boldog vagyok, hogy részt vehetek a legszebb és legnemesebb hadjáratban, amelyet valaha viseltek. Mert valóban háborúnkban a mi részünkről *hiányzik minden önző szándék*, mi csak a butaság, a telhetetlenség, a hatalmaskodás, az önzés, a barbarizmus ellen harcolunk. [...] ezért érdemes harcolni s meghalni.”²⁰ Ugyanakkor olyan részeket is olvashatunk naplóiban, ahol a háború esélyeit latolgatja. 1914 decemberében például azt jósolja, hogy a legjobb esetben talán 1915 őszére várható a béke, miután részletesen elemezte az egyes országok helyzetét, valamint a Monarchia diplomáciai „mulasztásait”.²¹ 1916-ban írt „faji mérlege” (!) a következő éles megállapításokat tartalmazza: „Boldog büszkeség a gorlicei áttörés után. A hihetetlen valóra vált. Az olasz hadüzenet igen nyugtalanít. Romániától gyűlölködve félek, de csak júniuslig. Ettől kezdve szeretem, mint az ugató ebet. Anglia szemtelen energiája elkedvetlenít, és ha rajtam állna, kiirtanám Angliát. Ezek nem emberek. Ha ily gonoszak, kapzsiak és nagyravágyók – dögöljenek meg. A Szaloniki megerősítése undorral és keserőséggel tölt el. De remélek. Az antant be fogja látni, hogy *soha se* diktálhat.”²² Ám ugyanezen az oldalon a következőt is közli, „Krisztus-hitének” igazolásaképpen: „igyekszem dolgozni rajta, hogy ezen a földön a szeretet és jóság uralkodjék, és főszabály legyen.”

Csáthon kívül említhetjük Molnár Ferenc vagy Móricz Zsigmond haditudósításait – mint közismert példákat –, de kiemelhetjük a frontszolgálatra önként jelentkező Balázs Bélát is, kinek nemcsak *Lélek a háborúban* című munkájára szükséges gondolnunk,²³ hanem naplójegyzeteit ugyancsak érdemes idéznünk. Utóbbiakban ugyanis hasonló vélekedést olvashatunk, illetve rokon filozófiai alapállást hallhatunk ki, mint amit az összeurópai értelmiségi elit vallott ez idő tájt. 1914 augusztusának elején például még a következőket írja: „Mindig mondtam (és írtam), hogy szimpatikus nekem a háború, az életkockáztatás egy ideáért, egy szándékért, bármiért, mert csak az döntő, hogy az ember egész létét egy centrumba tudja összetereelni, hogy hova, az mindegy. [...] Van még valami, úgy nevezném, hogy »lelkesezés a történelemért«, még akkor is, ha minket söpör el. A tragikus hős nagy órájának mámore, aki megittasodik a sors látásától, mely őt megöli, Istent látja a csapásban, mely őt lesújtja. Azt is mondtam gyakran, hogy egy nagy háború erkölcsi fürdője lesz a népeknek, és hazabeszélek, remélve, hogy megnyitja érzéküket a nagy etika és a tragédia iránt, és lelkük a halálillat csudáját megérzi. Önmagam konzekvenciáját le kell vonnom, és el kell mennem a háborúba.”²⁴ Igaz, hogy ezt követően megállapítja, hogy a diplomaták föltehetően nem mondanak igazat, és a háborús szembenállásokat valamifajta kollektív egoizmusokként is föl lehet fogni. Itt kell említenünk, hogy Balázs naplóját sokan egyfajta fejlődés dokumentumaként is értelmezik, épp a háborúpárti kontra háborúellenes vélemények ütköztetése miatt.²⁵

Az egyre súlyosabb veszteségekkel való szembesülést követően a szellemi elit tagjai azonban mind többen és gyakrabban emelték föl szavukat a háború ember-telensége ellen. Akadtak ugyan olyanok is, akik már a kezdeti hónapokban látták a közelgő katasztrófát, és nem ültek örömmünnepet. „Kevesen voltak azok, akik az ellenségeskedés kezdetétől Oswald Spenglerhez hasonlóan »a Nyugat hanyatlását« jósolták, és a francia Nobel-díjas (1915) íróhoz, Romain Rolland-hoz hasonlóan úgy tartották, hogy ez »az európai háború [...] századok óta a történelem legna-

gyobb katasztrófája lesz. Vagy akik osztották az angol író, David Herbert Lawrence véleményét, aki szerint a háború olyan katasztrófa, amely a civilizáció darabokra hullásával fenyeget. [...] »1914 életérzése« már a múlté lett. 1918-ban »állati tombolásról«, »hiábavaló vágóhídról«, »világvégéről«, az egyént bedaráló »háborús gépezetről« szoltak a hírek. Az ír James Joyce *Ulysses* című regénye, az osztrák Karl Kraus *Az emberiség végnapjai* című tragédiája, vagy az amerikai Thomas Stearns Eliot *Átokföldje* című verseskötete – hogy csak néhányat soroljunk fel az ekkoriban születő irodalmi alkotásokból – ennek az új szemléletnek adnak hangot.²⁶ Szintén a háború ellenzője volt – már az első pillanattól fogva – Schnitzler, aki „a világ vesztét” jósolta meg már 1914. augusztus 5-én.²⁷ Végül a háború világirodalmi klasszikusait idézve szükséges említenünk Hašek *Švejkjét* is – *Švejk, egy derék katona kalandjai a világháborúban* (1923) –, mely a Monarchia militarista észjárását mutatta be, szatirikus stílusban.

A veszteségekkel és embertelenséggel is számot vető háborús irodalom magyar nyelvű remekei között – más művek mellett – szokás említeni Ady versét, az *Emlékezés egy nyár éjszakára* címűt, Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényét vagy Kuncz Aladár *Fekete kolostorát*. A legnagyobb (közönség)sikert a háborús témában azonban Markovits Rodion *Szibériai garnizon* című riportregénye aratta, mely csak tíz évvel később jelent meg, és számos nyelvre lefordították.²⁸ Schöpflin Aladár kritikájában nem felejt el megemlíteni, hogy ekkor már egy évtizedes távlatból tekinthettek vissza a világháborús katasztrófára, és talán ekkorra érkezett el az ideje annak, hogy az emberek merjenek beszélni/olvasni a történetekről: „az a lélektani pillanat, amikor az emberekben, miután tíz évig undorodtak mindentől, ami a háborúra emlékeztette őket, egyszerre felébredt a kívánság, megtudni, hogy is volt a háború, mi volt az élete és sorsa a fronton és a fronton túl, a hadifogságban az egyszerű katonának. Ma aztán a háborúról szóló regények özöne uralkodik a könyvpiacra mindenütt, németek, franciák, angolok, amerikaiak versenyeznek a háborús könyvek írásában és kiadásában. Az emberiség nagy keresztrefeszítéséből irodalmi divat lett, amely egy ideig még virulni fog, aztán felváltja más divat s nem marad belőle egyéb, mint a belőle termelt néhány maradandó becsű könyv.”²⁹ Schöpflin jóslata sajnos nem vált be: a hamarosan bekövetkező második világháború igazolta, hogy a háborús tapasztalat nem maradt meg az „irodalmi divat” szintjén.

Kosztolányi Dezső háborús publicisztikájának – jelen életrajz keretei között megvalósítható – elemzésénél célszerűnek látom, ha az egyes megjelenések lajstromba vétele helyett inkább néhány relevánsabb hírlapi cikket emelek ki, és az azokban kifejtett gondolatokra helyezem a hangsúlyt. Eljárásom legfőbb oka, hogy mind a mai napig nincs teljes bibliográfia Kosztolányinak erről az alkotói/hírlapírói korszakáról. Elsősorban a *Pesti Napló* és a *Világ* cikkeire gondolhatunk, mely lapoknál belső munkatárs volt. Pozíciója feltételezi, hogy számos névvel jegyzett, de főként álnéven vagy inkább név nélkül írt szövege látott napvilágot e lapokban. A *teljes* (!) bibliográfia elkészítésének munkája azonban nemcsak késik, hanem – megkockáztatom a kijelentést – talán nem is lehetséges. A feladat kivitelezhetetlenségének fő oka, hogy ezekben az években javában működött a háborús cenzúra, illetve – a belső munkatársi státuszából, valamint a történelmi szükségsze-

rűségből adódóan – Kosztolányi sok olyan hírlapi anyagot is írhatott, melyek első sorban aktuálpolitikai hírközlések lehettek – tehát kevésbé viselhették magukon szerzőjük stílusát –, illetve amelyeket név nélkül jelentetett meg. Több szövege is árulkodik arról, hogy a háborús cenzúra alatt sorra „gyártotta” a vezércikkeket, ám mivel ezek jelentős részét nem engedték megjeleníteni – mert a vezércikkeket is be kellett előre nyújtani a sajtóbizottságnak –, így minden bizonytalansággal *politikai* tartalmúak voltak. *Kedves cenzor* című glosszájában a következőket írja – a „cenzornak” címezve sorait – ezzel kapcsolatban: „Az írásaim – úgy gondolom – nagyon tetszettek neked, mert mindig magadnál tartottad, nem is engedted, hogy mások is gyönyörködjenek bennük. Törölted vagy háromszáz vezércikkemet, száz egyéb cikkemet, nem egy versemet és elbeszélésemet is. Később, sovány hetekben, ezeket orosz, francia, angol írók nevére adtam ki, úgy hogy a helyszínét orosz, francia és angol földre tettem. Akkor minden szabad volt, hiszen csak a romlott orosz, francia és angol állapotokat jellemeztem [...]. Ellenben mielőtt végleg elválnánk, bevallunk egy titkot. Mi kezdettől fogva kijátszottunk, aranyos, mindig találtunk módot, hogy valamilyen módon megmondjuk, a szegény magyarságnak az igazságot. Helyzetünk nem is volt tulságos nehéz. Ti tudniillik sohase értettétek ottan az íróniát. [...] Különbözik pedig szervusz. Mondd – őszintén – engedélyeznéd ezt a cikkemet?”³⁰ Hozzá kell tennünk, hogy léteznek e körben – nem utolsó sorban a *Kedves cenzor*-ban olvasható utalásokból kiindulva – viszonylag könnyen azonosítható szövegkorpuszok is. A *Pesti Napló*-ban például – 1917–1918 táján – a vezércikkek jelentős részét Kosztolányi írta, névtelenül. Ezen szövegek is aktuálpolitikai vonatkozással bírnak, nem egy esetben éles hangon bírálva a Monarchia politikai vezetését. E vezércikkek ismeretében későbbi politikai szereplése – úgymint az *Új Nemzedék*-ben való „pardonozás” 1919–21-ben – is érthetőbbé válik: nem állíthatjuk tehát, hogy Kosztolányitól általában távol állt volna az aktív politizálás, és csak pár évre szorítható lenne az a fajta „kisiklás”, ami a politikai újságírás terepére vezette.

A háborús éveket jellemző feszített munkatempójára levelezésében is találhatunk utalásokat. 1915 áprilisában írja Oláh Gábornak: „A háborús újságírás rendkívüli feladatokat ró ránk. Éjjel-nappal talpon kell lennünk. Csak éppen aludni és enni tudunk a munkánkon kívül. [...] Betegeskedem: az idegklinikán kezelnek.”³¹ Feleségéhez írt leveleiben azonban szinte semmilyen információt nem közöl munkájáról. Kosztolányi Dezsőné 1915 őszén Tátraszéplakon kezelik, tüdőcsúcshurut betegségével. Kosztolányi levelei feltűnően „idilliek”: szinte mindegyikben akkor született kisbabájukról beszél, és arról, hogy mindenki egészséges és boldog. A „minden-rendben-van” retorika azonban falsnak tetszik, aminek kettős oka lehet: egyfelől Kosztolányi nem akarta feleslegesen izgatni rossz állapotban lévő feleségét, másfelől a háborús helyzetben ellenőrizhették a magánlevelek tartalmát is. Mindössze néhány utalásból gyaníthatjuk (például: „Írni – jól tudod – semmi intimitet nem lehet, aranyos”),³² mégsem volt annyira rendben minden ezekben a háborús hétköznapiakban.³³

Szintén elemzési módszerem része, hogy a jelen alfejezetben kiemelt cikkeket nem rendelem külön lapokhoz. A(z) ekkoriban a) két legfontosabb fórumon végzett munkáját további alfejezetekben tárgyalom: a *Világ* szerkesztőségében folyta-

tott tevékenységéhez ugyanis szorosan hozzátartozik szabadkőműves működése – és a szabadkőművesség békepárti/antimilitarista tevékenysége –, a *Pesti Naplónál* tanúsított szerepvállalásai pedig összefüggnek egyfelől Hatvanyval való kapcsolattal, másfelől az Őszirózsás forradalomban való (több-kevesebb) részvételével. Mielőtt azonban továbblépnék, és a jelen alfejezetben kiemelt konkrét példákat venném sorra, fontos még egy (relatív) rövidebb kitérőt szánnom a háborús cenzúra működésének ismertetésére. Állítom, hogy a korabeli cenzurázási gyakorlat fölvázolása alapvető adalékokkal járul hozzá Kosztolányinak nemcsak a háborús, de a világegést követő publicisztikája megértéséhez is. Sőt, ezen keresztül a politikához/politizáláshoz való viszonyát szintén alaposabban megismerhetjük: kulturpolitikai kérdésekben ugyanis még a húszas évek végén, harmincas évek elején is oly módon foglalt állást, ahogyan azt a cenzúra (részbeni) kijátszása idején megtanulta/gyakorolta.

Miért volt olyan fontos a cenzúra bevezetése? Tudjuk, hogy a sajtónak erős közvéleményformáló – nem egy esetben manipulatív – szerepe is van, az egyes irányok (pártok, érdekcsoportok) ezen keresztül is folytatják „kampányaikat”. Az első világháború alatt pedig különösen nagy jelentőségre tett szert, hogy ki felügyeli a sajtó *egésztét*.³⁴ „Az egész magyar sajtó a háboru alatt bilincsekbe verve, szinte tehetetlenül vergődött s mialatt folyton rázta bilincseit, betömött szájából egy-egy elfojtott hang erősködött kifelé, majd amikor minden sikolyt belefojtottak, erőt gyűjtött magának és egy végső, mindent kockáztató nagy erőfeszítéssel végleg széttépte nemcsak saját bilincseit, hanem az ország népére rakott rabláncot is és megcsinálta az októberi forradalmat, amelyből kivirult a szabad, független Magyarország” – fogalmaz 1919 elején Serény Aladár *„Bizalmas”. A háborús cenzúra hőbér munkája* című, az első világháborús cenzúrát leleplező kötetében.³⁵ Mit is értsünk tehát cenzúra alatt, és mit tudhatunk az érintett korszak cenzurázási gyakorlatáról? Balassa Zoltán meghatározását kölcsönözve elmondhatjuk, hogy a cenzúra „olyan intézményesített vagy illegitim eljárás része, mely azt a célt szolgálja, hogy a médiában csupán olyan információk jelenjenek meg, melyek a hatalmat gyakorló vagy bitorló, netán egyes területeket felügyelő csoportok – legyenek azok kormányok vagy állami szervek, lobbycsoportok vagy alvilági csoportosulások – manipulatív törekvéseinek megfelelnek.”³⁶ A háborús politikának is egyik fő célja volt, hogy manipulált hírek jelenjenek meg, illetve bizonyos információk – nem utolsósorban a háborús veszteségek, tragédiák – egyáltalán ne jussanak el a lakossághoz. Magyarországon 1914. április 11-én új sajtótörvény lépett életbe, melynek értelmében helyreigazítási kényszert vezettek be, ami nemcsak a valós kontra nem valós információk közlésére vonatkozott, hanem formai követelményekre is. A korabeli kritika megfogalmazta a sajtó államosításának vádját, azonban – a történelem alakulásának köszönhetően – engedmények helyett nagyon komoly szigorítások következtek. Enyhébb cenzurázási gyakorlat bevezetése – arra utaló jelek – már a sarajevói merényletet követően tapasztalható(ak) volt(ak): „A hónap sajtóját végigtekintve képet kapunk arról, hogy az érdeklődő olvasó miről tudhatott, és miről nem. Nem tudhatott a magyar miniszterelnök különféle memorandumairól; nem tudhatott a háború lehetőségét illető, hatalmi eliten belüli eltérő álláspontokról; nem tudhatott arról, hogy a német császár milyen mértékben

kötelezte el magát a háború mellett; s nem érzékelhette azt sem, hogy az angol, a francia és az orosz álláspont mennyire hajlik a háború felé. Sok mindenről nem tudhatott, ami fontos volt.”³⁷ Július 24-én alakult meg a – külön sajtóbizottsággal bíró – Hadi Felügyelő Bizottság, amely már előzetesen is ellenőrizni akarta a megjelenő kiadványokat.³⁸ Korábban a sajtóbizottság még a miniszterelnökséghez tartozott, azonban a megnövekedett feladatok száma igényelte az új szervezeti egység létrehozását. Serény Aladártól úgy tudjuk, hogy ez a szerv nem annyira a „háborús szükségnek megfelelően” működött, hanem inkább „mint vak eszköze és alázas szolgája az osztrák hadvezetőségnek, ennek utasítása és parancsa szerint”.³⁹

Az, hogy az újságok nem írják meg a teljes igazságot, viszonylag könnyen kikövetkeztethető volt. Balázs Béla például így fogalmaz egy helyütt naplójában: „A háború híreinek lesése ideges nyugtalansággal. Az ember nem bízik az újságokban, melyekből ötöt vesz meg egy nap, és még kevésbé a szálló híreknek.”⁴⁰ Csáth Géza háborús visszaemlékezésében ugyancsak beszél arról, hogy a lapokban olvasható hírek és a valóság nem minden esetben fedték egymást. Éppen unokatestvérével való találkozását beszéli el, ő ugyanis – gyakorló újságíróként – tisztában volt a helyzettel: „[Kosztolányi] elmesélte, hogy micsoda borzasztó hírek keringenek titokban, biztos forrásból tudja, de senkinek se szóljunk, ha kedves az életünk. Hogy két szerb diákot elfogtak, amint a vasúti összekötő hidat fel akarták robbantani. Egy óra múlva a Terézia laktanya udvarán már végrehajtották az agyonlövétést. Azután, hogy ugyanott ma nyolc nazarénus katonát végeztek ki, mert nem akartak fegyvert fogni. [...] [itt Kosztolányi szavait idézi:] most nem lehet püssenni se. Ha meg mered írni az újságban: agyonlőnek téged is. A katonaság meg akarja mutatni a hatalmát, hogy sehol semmiféle akadállyal ne kelljen bíbelődni. Így azután egy csomó ártatlan embernek el kell véreznie!”⁴¹

A cenzorok ún. „bizalmasokat” (azaz: „Bizalmas” vagy „Szigorúan bizalmas” jelzéssel kiadott tilalmakat) küldtek az érintett szerkesztőségeknek, melyekben igen udvarias hangon közölték „kéreéseiket”. Ám ezek lényegében szigorú előírások voltak, és ezek révén „parancsolt a hadvezetőség az újságíróknak és a bizalmasokon át vált urává a lapoknak a kormány is”.⁴² Ha ugyanis e „kéreéseket” bármelyik lap figyelmen kívül hagyta, „a megtorló intézkedések egész sorozata várt reá. A lapot ilyen esetben lefoglalták, elkobozták, elrendelték az egész lapra az előzetes cenzurát, bünvádi eljárás alá vonták, nagy pénzbüntetést róttak rá, esetleg rövid úton betiltották megjelenését”.⁴³ A retorziók az újságírókat ugyanúgy fenyegették, ahogyan a laptulajdonosokat – ideértve az anyagi/egzisztenciális fenyegetettséget is – és a felelős szerkesztőket. Lenkey Gusztáv írja le például Porzsolt Kálmán esetét – immár 1918 őszén, az őszirózsás forradalom idején –, melyből arra derül fény, hogy még a hadbíróóság elé állítás lehetősége is szerepelt a „repertoárban”: „Itt van Porzsolt Kálmán esete. Esti levelében kifogásolta, hogy a katonákkal a kaszárnyákban durván bánnak. A cikk megjelenése után a sajtóbizottság elé idéztek bennünket és a következők közzétételére kényszerítettek:

– »A Pesti Hírlap sajnálja, hogy téves információk alapján közölte a Porzsolt féle Esti levelet és meggyőződött róla, hogy e cikkben felsorolt adatok nem felelnek meg a tényeknek.«

– És ha nem adjuk ki ezt a nyilatkozatot? – kérdeztük mi.

– Akkor – így felelt a sajtóbizottság katonai vezetője – letartóztatjuk Porzsolt urat és hadbírótság elé állítjuk.”⁴⁴

Mindezek ellenére a sajtó megpróbálta kijátszani a tilalmakat. Az egyik módszer annak tudatosítása volt, hogy a hatalom beavatkozik a sajtótermékek tartalmába. Ennek jelölésére vezették be az ún. „ablakokat”, melyek a kicenzúrázott részeket jelezték, és nagy fehér hiányok (üres helyek) voltak a sorok között. Ezzel párhuzamosan szintén előfordult szöveges betoldás – ami jellemző a világháborút követő évekre, köztük a fehérterror időszakára is –, a következővel: „itt a cenzúra x sort törölt”, vagy: „ezt a cikkünket a cenzúra törölte”. 1914 novemberének elején azonban olyan „bizalmast” kaphattak kézhez a szerkesztőségek, amely megtiltotta az „ablakok” közlését, mivel azok – hangzott az „álszent” érvelés – „a közönség körében riasztó hatást idéznek elő”.⁴⁵ A cenzúra kijátszását tehát „ravaszabb” módon kellett megoldani: a leghathatósabb eszköz az allegorizálás volt, illetve a sorok közötti üzenetek elrejtése. Molnár Eszter Edina írja például a szabadkőműves *Világ* című napilapról, melynek Kosztolányi a háború első felében még belső munkatársa volt: „1914 végére a Világ nagyjából megtanulta kijátszani a cenzúrát, méghozzá olyan módon, hogy véleményeiknek – a megszokott lelkesedéssel jól körbeágyazottan – nehezen érthető versekben, elbeszélésekben, külföldről importált cikkekben és homályos értelmű saját cikkekben adtak hangot.”⁴⁶ Sőt, 1915 tavaszától lényegében már *békeagitációt* folytatott a sajtó, legalábbis a Tisza István és köre *ellenében*, valamint Károlyi Mihályék *mellett* föllépő fórumok. A lapok erősebb békepártiságát befolyásolhatta az is, hogy a gazdasági nehézségek fokozódásával a papírkészletek is erősen megfogyatkoztak, és az 1916-ban létrehozott ún. Újságpapír Központnak még abba is beleszólása volt, hogy hány oldalban jelenhetett meg az adott sajtótermék. A sajtórendészetért felelős szervek egyébként még az összemérés napjaiban is kiadtak „bizalmasokat”. Utoljára 1918. október 26-án – tehát már az őszirózsás forradalom napjaiban – fordultak a szerkesztőségekhez, méghozzá azzal az utasítással, miszerint „sem a nemzeti tanács megalakulása, sem az általa kibocsátott proklamáció nem közölhető”.⁴⁷

Az 1917-ben Hatvany Lajos tulajdonába került *Pesti Napló* ugyancsak részt vett a békeagitációban. Kosztolányi itt jelentette meg *Az allegóriák kora* című, névtelenül közölt vezércikkét, melyben Tompa Mihály példáját szinte már szarkasztikusan vetíti rá jelenére: „Ennek a hétnek – irodalmilag és politikailag – kétségtelenül legnevezetesebb eseménye Tompa Mihály hagyatékának a fölbontása. [...] Méltóztatnak talán tudni, hogy a világtörténelemben[en] vannak ugynevezett »sötét« korok, melyekben minden összeesküszik az emberi szabadság és a gondolat uralma ellen [...]. Az ő korában – abban a korban tudniillik, amelyben Tompa Mihály élt – az emberek nem is merték leírni, amit gondoltak, körülnéztek, ha beszéltek, nincsenek-e a falnak fülei, a függöny mögé vagy az ágy alá tekintettek, ha nevettek, vagy sirtak, nem lesik-e őket kémek, besugók, badácsok, kik jó pénzért elárulják és kiszolgáltatják a hatalom fullajtárjainak. [...] Mit tehettek mást, lepecsételték írásaikat és lepecsételték ajkaikat, sziveiket is. [...] távlatban sem mertek egészen őszinték lenni [...], cselhez folyamodtak. Allegóriákat irtak. [...] Mi például most Tompa Mihályról írunk, mert csakugyan Tompa Mihályról akarunk írni. [...] Ismételjük, sötét

kor volt ez. Jó, hogy elmult. Oly messze van, hogy mi, akik ma élünk, meg se tudjuk már érteni.”⁴⁸ *Allegória* című tárcájában – mely az általa írt és vezetett *Őszintén szólvá* rovatban kapott helyet – pedig visszaemlékezik ezekre a hónapokra, mintegy leleplezve eljárását: „kifejlődött ennek a háborúnak a világnyelve, mely néha tolvajnyelv volt, az allegória költészete. Mai költőink és íróink nem írtak ugyan verseket a gólyához, a madár fiaihoz, a gyermekről és a szivárványról, de találtak módot, hogy egy-egy cikkbe belecsempésszék a gondolatukat, melyet pont azáltal mondtak el, hogy tüntetően elburkolták, és épp az ellenkező gondolatot hajtották végre, úgyhogy az olvasó vagy elnevette magát, vagy pedig ösztönös ellentmondással felhördült a végén. [...] Mennyi ideig tilos volt a békét csak idézni is. Néha a galambot se engedték emlegetni. Akkor valami más helyettesítette.”⁴⁹ Való igaz, hogy Kosztolányi azzal a tételmonddal zárja érvelését, miszerint az „allegória pedig mindenesetre meghalt”, ám – mint később tapasztalnia kellett – a zivataros idők nem múltak el, és az allegória olyannyira föltámadt, hogy még az ő írásművészetébe is alaposan beásta magát. A két szöveget – melyeknek bőven akadnak még társaik – tehát azért is volt fontos hosszabban idéznünk, mert Kosztolányi a későbbi évek folyamán szintén él ezzel az alakzattal, illetve nem egy szépirodalmi műve újraértelmezéséhez ugyancsak hozzásegíthet az újságírói gyakorlatból levezethető eljárás ismerete/tudatosítása.

(folytatjuk)

JEGYZETEK

1. Keegan, John: Az első világháború, ford. Molnár György, Budapest: Európa, 2010, 26.
2. Schmidt Mária: Európai testvérháború, in *Európai testvérháború 1904–1908*, szerk. Markó György – Schmidt Mária, Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2014, 14. [a kötet a továbbiakban: Európai testvérháború]
3. Benoist, Alain de: Hogyan veszítette el a háborút Európa?, in *Európai testvérháború*, 97.
4. Vö. többek között Schmidt, 2014, i. m., 15.
5. Érdemes még Gyurgyák adatait is idéznünk, melyek a főtebb idézett mondat után olvashatók: „Ennek ellenére meglehetősen biztonssággal azt mondhatjuk, hogy az első világháború során a hadseregek világszerte több mint 65 millió embert mobilizáltak, ebből elpusztult majd 9 és fél millió, megsebesült több mint 21 millió, fogságba esett vagy eltűnt több mint 7 és fél millió. Azaz a hadba vonult népesség 53 százaléka halt meg, került fogságba vagy szenvedett valamilyen sérülést. A központi hatalmak esetében ez az arány 63, míg az antant esetében 46 százalékos. A legnagyobb veszteséget ebből a szempontból Franciaország (78%), illetve az Osztrák–Magyar Monarchia (77%) szenvedte, de ha a civil lakosság pusztulását is figyelembe vesszük, akkor a legjelentősebb veszteség Szerbiát érte” – Gyurgyák János: A világ őskatasztrófája vagy Európa tragédiája? Társadalmi mobilizáció, tömegmozgalmak, radikalizmus az első világháború után, in *Az első világháború következményei Magyarországon*, szerk. Tomka Béla, Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2015, 65. [a kötet a továbbiakban: Az első világháború következményei]
6. Kosztolányiné, 1938, i. m. Kosztolányi Dezsőné könyvénel, a Réz Pál szerkesztette levelezéskötetnél, illetve a levelezés kritikai kiadásának első köteténél az előző fejezetben bevezetett jelöléseket alkalmazom. Lásd: „*Janka egyszer nálam felejtette az esernyőjét*”.
7. „E hó 30án Firenzébe akarok utazni, s természetesen minden pénzt összekotrok, ami jár nekem.” – KD levele Tevan Adolfnak, Budapest, 1914. jún. 21., in *Levelezés-Réz*, 273.
8. KD levele Tevan Adolfnak, Budapest, 1914. jún. 27., in *Levelezés-Réz*, 273.

9. Gerő András: A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon (1914. június 28. – 1914. július 28.), in *Sorsok, Frontok, Eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*, főszerk. Majoros István, Budapest: ELTE BTK, 2015, 116. [a kötet a továbbiakban: *Sorsok, Frontok, Eszmék*]
10. K[osztolányi]. D[ezső].: Az a nap, *A Hét*, 1915. aug. 1., 405–406.
11. Kosztolányi Dezső: A pillanat, *Nyugat*, 1914. szept. 16 – okt. 1., 335–336.
12. Réz Pál: Kosztolányi, a hírlapíró, in Kosztolányi Dezső: *Álom és ólom*, összegyűjt., bev. – –, Budapest: Szépirodalmi, 1969, 18.
13. Molnár Eszter Edina: Az elköteleződés határai. Kosztolányi Dezső szellemi mobilizációjának háttere, in *Sorsok, Frontok, Eszmék*, 461.
14. Benoist, 2014, i. m., 97.
15. Vö. MacMillan, Margaret: *The War that Ended Peace. The Road to 1914*, New York: Random House, 2013, 257.
16. Vö. Vocelka, Karl: Az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháborúban: háborús remények és a bukás okai, in *Európai testvérháború*, 146.
17. A korszak magyar nemzeti gondolkodásának kifejlődéséről lásd többek között: Gerő, 2015, i. m., 126.
18. Vö. KD levele Kosztolányi Dezsőnének, [Bécs, 1914–1915], in *Levelezés-Réz*, 276.
19. Molnár, 2015, i. m., 465.
20. Csáth Géza levele Jónás Olgának, [h. n.], 1914. aug. 7., in Csáth Géza: *Emlékirataim a nagy évről. Háborús visszaemlékezések*, közread. Dér Zoltán, Szeged: Lazi, 2005, 127.
21. Vö. Csáth Géza: Fej a pohárban. Napló és levelek 1914–1916, Budapest: Magvető, 1997, 53–55.
22. Csáth, 1997, i. m., 190.
23. Lélek a háboruban. Balázs Béla honvédtizedes naplója Divéky József rajzaival, Gyoma: Kner, 1916.
24. Balázs Béla: Napló. 1914–1922, vál., szerk., szöveggond. Fábri Anna, Budapest: Magvető, 1982, 9–10.
25. Kőbányai János a „zsidó értelmiségi kihívás dokumentuma”-ként fölfogva a művet az alábbiakat is megfogalmazza [Balázsnak]: „ezt a kis könyvét a vele foglalkozó gyér irodalom a háborúpárti és háborúellenes ellentét párra fűzi – azt emelvén ki benne, hogy a napló egy fejlődés dokumentuma – nevezetesen, hogyan lesz Balázs háborút pártolóból pacifistává. Egyébként ez a sem a háború, sem a művek felületét meg sem karcoló szempont nem csak őt próbálta így lajstromozni – más háborús témájú irodalmi teljesítményre is ez a (mérő)rúd járt.” – Kőbányai János: Az elbeszélhetetlen elbeszélés. Az első világháború a magyar irodalomban, Budapest: Múlt és Jövő Kiadása, [2012], 54.
26. Benoist, 2014, i. m., 97–98.
27. Vö. Vocelka, 2014, i. m., 147.
28. „A jogi végzettségű, ám újságírással foglalkozó Markovitsot a világháború idején besorozzák, majd a frontra küldik. Onnan csak évek múlva térhet vissza, majd saját és egykori hadifoglyok visszaemlékezéseit felhasználva 1928-ban megírja Szibériai garnizon című riportregényét, melyet báró Hatvany Lajos, a kor egyik legnagyobb irodalmi mecénása elismerően fogad, gyorsan le is fordítja németre. A könyv világszerte sikert arat, tizenegy nyelvre fordítják le, milliós példányszámban jön ki a nyomdákból, annak ellenére, hogy a korabeli kritikusok egy része elmarasztalta egysíkúsága és kompozícióbéli hiányosságai miatt.” – Rostás Norbert: „Meddig fogjuk ezt magunkban hordani, kérдем.” Az I. világháború ábrázolásának lehetőségei a magyar irodalomban, in *„Isten hozzád Európa”. 1914–1918. Tanulmányok az első világháború kitérésének centenáriumán*, szerk. Balogh Gábor, Piliscsaba: Szent Vince Szakkollégium, 2014, 139–140.
29. Schöpflin Aladár: Hadifogoly-könyvek, Markovics Rodion: Az aranyvonat. Genius-kiadás. Munk Artúr: A nagy káder. Pantheon-kiadás, *Nyugat*, 1929. dec. 1.
30. Kosztolányi Dezső: Őszintén szólva. Kedves cenzor, *Pesti Napló*, 1918. okt. 29., 12.
31. KD levele Oláh Gábornak, Budapest, 1915. ápr. 29., in *Levelezés-Réz*, 282.
32. KD levele Kosztolányi Dezsőnének, [Budapest, 1915.] szept. 26., in *Levelezés-Réz*, 298.
33. „Kérlek szívem, *soba semmire ne gondolj, csak az egészségedre*. [...] Látogatásomat igen fontos szerkesztőségi dolgok miatt voltam kénytelen elhalasztani, mikről nem írhatok, csak beszélhetek.” – KD levele Kosztolányi Dezsőnének, [Budapest, 1915. szept. 23.], in *Levelezés-Réz*, 295.
- Vagy másutt: „azt írod új lapodban, hogy csak olyan csudaszép [?] levelezőlapokat írok. Mit írjak levélben? Hiszen itt az élet oly egyhangú. Már egyáltalán meg se ismerhető ez a város.” – KD levele Kosztolányi Dezsőnéhez, Budapest, [1915. szept. 24.], in *Levelezés-Réz*, 296.

34. Vö. Muci Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején, *Történelmi Szemle*, 1984/1–2, 192.
35. Serény Aladár: „Bizalmas”. A háborus cenzura hódérmunkája, Budapest: Titánia Könyvkiadó-vállalat, 1919, 4.
36. Balassa Zoltán: A cenzúra története Csehszlovákiában 1918–1922. A magyar sajtószabadság lehetőségei, in *A batáron túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*, szerk. Apró István – Paál Vince, Budapest: Médiatudományi Intézet, 2014, 11.
37. Gerő, 2015, i. m., 118.
38. „Jogi alapját az 1912-es LXIII. tc. képezte, amely tárgya szerint a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szól. Ez annyit jelentett, hogy a hadiállapot beálltával felkészültek a sajtó cenzúrázására, ami egyébként a háború kitörésével be is következett. De a nyár még a sajtószabadságról szölt.” – Gerő, 2015, i. m., 119.
39. Serény, 1919, i. m., 6.
40. Balázs, 1982, i. m., 15.
41. Csáth, 2005, i. m., 75.
42. Lenkey Gusztáv: Bizalmas, in *A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája*, szerk. Gellért Oszkár, Budapest: Légrády Testvérek, 1918, 77.
43. Serény, 1919, i. m., 5.
44. Lenkey, 1918, i. m., 81.
45. „A cenzúra azonban azt [ti. az ablakokat] se tűrte meg és 1914. november elején a következő tilalmat adta ki az »ablakok« ellen: (Bizalmas értesítés.) A tisztelt szerkesztőségek felkéretnek, hogy ugynevezett »ablakot« lapjukban ne hagyjanak. A sajtóbizottság a legnagyobb gondot fordítja arra, hogy a szerkesztőségek kéziratukat olyan időben kapják vissza, hogy a kihagyott közleményt könnyen azután mással pótolhatják. Különösen áll ez a reggel megjelenő hirlapokra, amelyeknek bőségesen van idejük arra, hogy nem közölhető közleményeiket pótolják. Az ugynevezett »ablakok« a közönség körében riasztó hatást idéznek elő, annál is inkább, mert a tilalmazott közlemények tartalma a legtöbb esetben nem is riasztó és azoknak mellőzése csak a hadviselés szempontjából válik kívánatosná.
- A kis ravasz úgy tesz, mintha a közönséget akarná megővni a riadalomtól s a hadviselés szempontjából mondja kívánatosnak átkos munkáját.” – Serény, 1919, i. m., 9–10.
46. Molnár, 2015, i. m., 473.
47. Serény, 1919, i. m., 63.
48. [Szerző nélkül] [=Kosztolányi Dezső]: Az allegóriák kora, *Pesti Napló*, 1918. máj. 26., 1–2. A cikk szerzőségének bizonyítását – más cikkekkel egyetemben – külön tanulmányban végzem el.
49. [Kosztolányi]. [Dezső].: Őszintén szólva. Allegória, *Pesti Napló*, 1918. szept. 22., 9.

FERDINANDY GYÖRGY

Lábjegyzetek

XII.

(a BAH-csomóponton...)

Trópusi asszonyom aznap későn ért haza. Nem nyugtalankodtam, tudtam, hogy ilyenkor, hétvégén végigjárja a bevásárlóközpontokat. Már megvacsoráztam és végighallgattam a híreket, amikor lihegve, kipirultan beállított.

– Képzeld, mi történt! – mesélte.

A BAH-csomóponton leste a nyolcast, a Gazdagréti járatot, amikor nagy, fehér busz kanyarodott a megálló elé. Mindenki kiszállt – magyarázta –, ez volt a furcsa